

TEMURIYLAR DAVRIDA MADANIYAT VA SAN'AT YUKSALISHI

Narzullayeva Durdona Panji qizi

Yunus Rajabiy nomidagi O'zbek Milliy musiqa san'ati instituti.

Professional ta'lim fakuleti. Maqom xonandaligi kafedrası.

An'anaviy xonandalik bo'limi 2 bosqich talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15696660>

Annotatsiya. *Temuriylar davri (XIV–XV asrlar) Markaziy Osiyoda madaniyat va san'atning yuksalishiga zamin yaratgan eng muhim tarixiy bosqichlardan biridir. Amir Temur va uning vorislari — xususan, Mirzo Ulug'bek — ilm-fan, adabiyot, me'morchilik va tasviriy san'atni davlat siyosatining ajralmas qismi sifatida rivojlantirdilar. Bu davrda Samarqand, Hirot, Buxoro kabi shaharlarda madaniy va ilmiy markazlar shakllandi. Alisher Navoiy, Kamoliddin Behzod, Mirzo Ulug'bek kabi buyuk siymolar ilm-fan, san'at va adabiyotda yuksak cho'qqilarni zabt etdilar. Temuriylar homiyligida qurilgan me'moriy obidalar, yozma manbalar va miniatyura san'ati Sharq Uyg'onishining yorqin namunasi sifatida e'tirof etiladi. Bu davr madaniy merosi bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, o'zbek xalqining tarixiy va madaniy o'zligida muhim o'rin egallaydi. Maqolada temuriylar davrida san'atning o'rni va rivojlanishi yoritiladi*

Kalit so'zlar: *San'at maktablari, milliy cholg'u asboblari, udi komil, ahlu amal, yatugan, shadirq'u, qo'lyozma miniatyuralar, gushtirlik, madaniy marosimlar.*

Temuriylar davri — o'zbek xalqi va umuman Markaziy Osiyo tarixida madaniyat va san'atning yuksalgan, taraqqiyotning yuksak bosqichiga ko'tarilgan davridir. Temuriylar hukmronligi davrida Samarqand, Hirot, Buxoro, Shahrisabz kabi shaharlar Sharq sivilizatsiyasining madaniy, ilmiy va san'at markazlariga aylangan. Ayniqsa, Samarqand “Yer yuzining ziynati” sifatida tanilgan bo'lib, bu yerda Qur'on nusxalari, ilmiy risolalar, tarixiy bitiklar va miniatyura asarlari keng tarqalgan. Me'morchilikda Bibixonim masjidi, Shohi Zinda majmuasi, Go'ri Amir maqbarasi kabi obidalar zamonaviy san'atshunoslikda dunyo miqyosida tan olingan yodgorliklardir. Amir Temur davrida harbiy cholg'u asboblari qatorida to'y-bazmlarda torli, zarbli va puflab chalinadigan musiqa asboblari faol ishlatilgan. Xususan, Samarqandda o'z navbatida turk va turk-mo'g'ul cholg'u asboblari keng tarqalgan. XV asr oxiri va XVI asr boshlarida taniqli sozandalar bu cholg'ularda kuy ijro etishgan. O'sha davr tarixiy manbalarida (Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»sida) Xitoy lyutnyasi – pipa ham kirib kelgani yozilgan. Bu va boshqa cholg'u asboblari (yatugan, shadirq'u) haqida Abdulqodir Marog'iy o'zining «Maqosid al-alhon» («Navolarning maqsadlari») asarida ham to'xtalib o'tgan.

Olimning e'tirofiga ko'ra, u o'z asarida o'sha davrda mashhur bo'lgan va amaliyotda keng qo'llanilgan (ahlu amal) cholg'u asboblari haqida yozib o'tgan. Marog'iy asboblarni to'rt qismga bo'lgan: inson xalqumi (ovozi), puflab chalinadigan, torli va zarbli cholg'u asboblari. U cholg'ular orasida inson ovozi birinchi o'ringa qo'ygan. Qolganlaridan udni alohida ajratib ko'rsatgan. Marog'iy to'rt torli qadimgi va o'n juft torli bo'lgan «mukammal ud» (udi komil) haqida ham ma'lumot bergan.

Mustaqillik yillarida yurtimizda tarixni yozma manbalar asosida tadqiq etishga e'tibor kuchaydi, ajdodlarimiz tomonidan uzoq o'tmishda yaratilgan madaniy-ma'naviy merosni o'rganish va targ'ib qilish dolzarb masalalar qatoriga qo'yildi. Ilm-fan, madaniyat rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning unutilgan nomlari qayta tiklandi. Mohir sarkarda, davlat arbobi, ilm-fan, madaniyat homiysi bo'lgan Amir Temur ana shunday tarixiy shaxslardan biridir. Hazrat sohibqiron markazlashgan davlatga asos soldi, uni har tomonlama mustahkamlab, rivojlantirib, shon-shuhratini butun jahonga yoydi, buyuk saltanatning hukmdori sifatida millatlar va xalqlarni birlashtirdi. Uning hukmdorlik yillarida madaniyat, ilm-fan, me'morchilik, tasviriy san'at, musiqa va she'riyat yuksak cho'qqiga ko'tarildi. Bir so'z bilan aytganda, temuriylar davri renesansiga asos solindi. O'zbekiston Respublikasining biinchi prezidenti I.A. Karimov temuriylar tarixi davlat muzeyining ochilishi marosimida shunday degan edi: «Kimki o'zbek nomini, o'zbek millatining kuch-qudratini, adolatparvarligini, cheksiz imkoniyatlarini, uning umumbashariyat rivojiga qo'shgan hissasini, shu asosda kelajakka ishonchini anglamoqchi bo'lsa, Amir Temur siymosini eslashi kerak!»

Sohibqiron Amir Temur hazratlari – millatimizning suyangan tog'laridan biri, xalqimizning abadiy faxri va g'ururidir. Ul zot Turonzaminni mo'g'ullar istilosi asoratidan ozod etdi, mamlakat va xalq daxlsizligini, tinchligini va osoyishtaligini, obodlik va farovonlikda rivojlanishini to'liq va ishonchli kafolatlay oladigan markazlashgan qudratli davlatni vujudga keltirdi, uning amru irodasi ostida bu yerda hayot har taraflama gullab-yashnadi. Turonzamin Amir Temur davrida Buyuk Ipak yo'lining qaynoq, gavjum, fayzli-barakali go'shalardan biriga aylandi. Amir Temur va temuriylar davrida yashagan muarrixlar Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Mirxond, Ibn Arabshoh, Muiniddin Nataniy va boshqa qator mualliflarning aksariyati o'sha davrda yashaganliklari uchun bo'lib o'tgan voqyea va hodisalarni uning bevosita hamda bilvosita shohidlari sifatida jonli va ishonchli tarzda bayon qilingan. XV – asrda yashagan taniqli arab tarixnavislari, jumladan: Ibn Xoldun, Ibn Duqmoq, As-Suyutiy, Al-Qalqashandiy, As-Sahoviy, Bahriddin al-Ayniy, Ibn-Iyos, Ibn Tag'riberdi, Ibn Hajar al-Asqaloni, al-Maqriziy va boshqalar o'z tarixiy asarlarida Amir Temurga, ayniqsa uning shaxsiga, Iroq, Shomga qilgan harbiy yurishlari, diplomatik aloqalar haqida ko'pdan-ko'p qimmatli ma'lumotlarni keltirilgan.

Temuriylar davri tomosha san'atlari, bayramlari to'g'risida ma'lumotlar va umumlashmalar ko'plab saqlanib qolgan. Shu ma'noda Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye", Xondamirning "Makorim ul-ahloq", Zaxiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma", Xasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahbob" kabi asarlari qimmatlidir. Ayniqsa, an'anaviy teatr, raqs va sirk bo'yicha ma'lumotlar umumlashma fikrlar va mo'jaz tadqiqotlar Alisher Navoiyning butun ijodi bo'ylab sochilgan. Shuningdek, Abu Nasr Farobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon Jomiy, Darvesh Ali Changiy va boshqalarning musiqa sa'natiga oid risolalarda raqs ritmi va usullari haqida ma'lumotlar, ilmiy mushohadalar uchraydi. Shuningdek, o'tmishda an'anaviy teatr, qo'g'irchoqbozlik, raqs, xalq sirki, qo'shiqchilikning barcha shakllari, turlari "Tomosha" degan birgina istiloh bilan ifodalangan. Asli arabcha bu so'z "Qarash, ko'zdan kechirish" degan ma'nolarni anglatadi. Ammo Markaziy Osiyo mintaqasida uning ma'no doirasi juda keng bo'lib, ko'pchilikka mo'ljallangan hamda ko'ruvchi va tinglovchini quvontiradigan yoki qayg'urtiradigan, ba'zan hatto jumbushga soladigan ijrolar, maydon ma'rakalari, marosimlar bilan bog'liq namoyishlar va o'yinlar – barchasi "Tomosha" deb yuritilgan.

Turkiychada “O‘yin” atamasi ham ishlatilgan. Biroq uning qo‘llash doirasi haddan tashqari juda keng bo‘lib, ermak mashg‘ulotlar, badantarbiya va sportga aloqador sohalarni ham o‘z ichiga olgan.

Samarqand saltanatini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning yozishicha, Amir Temur “Qaysi bir mamlakatni zabt etgan va bo‘ysuntirgan bo‘lsa, ularning hammasidan odamlar, Samarqand va uning atrofidagi yerlarga joylashtirdi. Shoh har xil hunarmadlarni yig‘ishga, ayniqsa, ko‘p harakat qildi”. Ibn Arabshoh, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy va boshqa olimlar ham shuni qayd etishadi. Misr, Shom, Ro‘m, Ozarboyjon, Eron, Xorazm, Hindiston va ko‘plab boshqa yurtlardan minglab hunarmandlar ko‘chirib keltirilgan va hammasi ish bilan ta‘minlangan. “Shoh, – deb yozadi Klavixo, – turli tomondan Samarqandga keltirilgan har xil toifadagi erkak va ayollarning hammasi, aytishlaricha, bir yuz ellik mingdan oshiq bo‘lgan. Bular orasida turk, arab va boshqa elatlar, arman xristianlari, yunon katoliklari, nasroniylar, yakobitlar va yuzi bilan o‘tga topinuvchi o‘ziga xos mashabga ega bo‘lgan kishilar ham bor edi” (Klavixoning “Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” asaridan). Olib kelingan xaloyiq hayratlanarli darajada ko‘p ediki, shaharga, ko‘cha va maydonlarga, qishloqlarga, hatto shahar tashqarisidagi daraxtlar ostiga, g‘orlarga ham odam sig‘may ketgan edi. Amir Temur ularni bir – biridan ajratmasdan, qavmi va oilasi bilan birga jamoa – jamoa joylashtirgan, zarur shart – sharoit yaratib bergan, chunki yangi joyda o‘z hunarlarini yo‘lga qo‘yishlari, mahorat va bilimlarini namoyon qilishlari uchun ular yotsiramasligi, mahkam o‘rnashib olishlari kerak edi. Amir Temur va temuriylar davlatida turli bayramlar, sayillar, tomoshalar o‘tkazilib kelinganligi to‘g‘risida ko‘pgina ilmiy ma‘lumotlar bor. Ma‘rakalarda har toifa ijrochilar alohida – alohida tarabxona va xosxona san‘atkorlarning aralash guruhleri o‘z mahoratlarini namoyish etishgan bo‘lsa, teatrlashgan sayillar va namoyishlarda minglab har xil ijrochilar qatnashgan va o‘zaro bellashgan. Amir Temur Movarounnahrda ilgaritdan mavjud an‘analarni davom ettirgan holda, o‘zining har bir g‘alabasini bayram, to‘y bilan nishonlagan. Har bir aziz mehmonni ziyofat va bazm bilan siylagan. Oilaviy marosimlarni ham sozanda, xonanda va raqqosu-raqqossalarsiz, umuman olganda o‘yinchilarning katta-katta guruhlarini jalb etgan xolda o‘tkazishni yoqtirgan. Uning davrida halq bayramlari juda ham keng ko‘lamda nishonlanganligini tarixiy manbalardan topishimiz mumkin. Xos bazmlarda maqom kuylari chalingan. Bu kuylarga raqqos va raqqosalar xirom etgan, masxara va muqallidlar kuldigan, bayramlarda katta maydon va ma‘rakalarga yarasha tomoshalar ko‘rsatilgan. Maydon tomoshalari orasida ot bilan bajariladigan poyga, uloq chopish (Ko‘pkari), otdan ag‘darish, chavgon, qaboq o‘yin kabilar, haqqoniy kuch sinovi hisoblanmish kurash (Gushtirlik), qilich, nayza, gurzi va boshqa jangovar qurol va aslahalar bilan o‘tadigan bellashuvlar, shuningdek, qo‘chqor, xo‘roz urishtirish kabi qadimiy o‘yin va musobaqalar yetakchilik qilgan.

Bu davrda tasviriy san‘at o‘zining yangi shakllarini topib, fors, mo‘g‘ul va xitoy badiiy an‘analarining sintezi asosida rivojlandi. Ayniqsa, bu davr san‘atining yuksak cho‘qqilaridan biri sifatida kitob san‘ati ajralib turadi. Forslarda qadimdan mavjud bo‘lgan kitob san‘ati tushunchasi Temuriylar davrida nafaqat o‘zlashtirildi, balki yanada rivojlantirildi va takomillashdi. Temuriy hukmdorlari, ayniqsa, Sulton Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy zamonida Hirot san‘at maktabi shakllanib, butun Sharq olamiga mashhur bo‘ldi.

Bu davrda qo'lyozmalar nafaqat matn, balki tasviriy bezaklar orqali ham badiiy ifoda topdi. Imperiya rassomlari tomonidan yaratilgan ushbu qo'lyozmalar pergamentdan emas, balki rasm solishga mo'ljallangan sifati yuqori qog'ozda chizilgan. Ular mazmunan diniy, tarixiy, adabiy va falsafiy asarlarga tayangan bo'lib, ularning miniatyura bilan bezalishi Temuriylar badiiy didining yuksakligini ifoda etadi. Bu miniatyuralar ranglarining serjiloligi, kompozitsiyalarining murakkabligi, detallarni nihoyatda nozik ishlanishi bilan ajralib turadi.

Hirotdagi maktabi rassomlari — jumladan, Kamoliddin Behzod — bu san'atning eng yirik vakillaridan biridir. Uning asarlari zamonaviy san'atshunoslar tomonidan "Sharq Rafael"i deya e'tirof etiladi. Metropoliten san'at muzeyi mutaxassisi Suzan Yalman Hirotdagi qo'lyozma miniatyura san'atini "fors san'atining belgisi" sifatida atagan. Bu esa Temuriylar davrida fors estetikasi bilan uzviy aloqalar mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Biroq Temuriylar san'ati faqat qo'lyozmalar bilan cheklanib qolmagan. Ko'plab Temuriy rassomlari dekorativ devoriy rasmlar yaratish bilan ham shug'ullangan. Bu rasmlar masjidlar, madrasalar, saroylar va maqbaralarni bezashda qo'llanilgan bo'lib, ularning mavzulari asosan manzara, hovli hayoti, tabiat tasvirlari, sarguzashtli voqealar va afsonaviy obrazlar atrofida aylangan. Bu devoriy rasmlar ko'pincha fors va xitoy badiiy maktablaridan ilhom olgan, ammo Temuriy rassomlar ularni mahalliy san'at va did bilan uyg'unlashtirgan holda noyob milliy uslubni vujudga keltirdilar. Temuriy san'atda mo'g'ulcha tasviriy an'analar ham izsiz yo'qolmagan. Aksincha, 15-asr Temuriylar san'atidagi ba'zi inson siymolari, ayniqsa, yuz va ko'z tuzilmalari, kiyim detallari va tuyg'u ifodasi aynan mo'g'ul san'atiga xos bo'lgan tasvirlash uslublarini eslatadi. Bu esa Temuriylar san'atining ko'p madaniyatli ildizlarga ega bo'lganini, lekin ayni vaqtda ularning o'ziga xos uslubiy ifodasi shakllanganini ko'rsatadi. Shu tariqa, Temuriylar davrida yaratilgan qo'lyozma miniatyuralar va devoriy rasmlar Sharq tasviriy san'atining eng sara namunalaridan biri hisoblanadi. Ular faqat estetik emas, balki tarixiy, madaniy va siyosiy ahamiyatga ham ega bo'lib, bugungi kunda O'zbekiston, Eron, Afg'oniston va boshqa mamlakatlarning muzeylari hamda kutubxonalarida saqlanmoqda. Bu badiiy meros Temuriylar davrining buyuk madaniy uyg'unishini aks ettirib, jahon san'at tarixi rivojiga muhim hissa qo'shgan.

Mirzo Ulug'bek davrida mashhur bo'lgan xattot va musavvir asli Obivardlik Sulton Ali Boverdiy miniatyuralari chiziqlarning keskinligi, ranglarning yorqinligi bilan o'ziga xosdir.

Samarqand maktabiga xos bo'lgan 18 ta miniatyura Nizomiyning «hamsa» asariga va 49 ta miniatyura «Shohnoma» asariga ishlangan bo'lib hozir Turkiya kutubxonasida saqlanadi.

Ulug'bek davrida as-So'fiyning «Siljimas yulduzlar ro'yhati» asariga ishlangan miniatyuralarda xaritalar qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning joylashishi ko'rsatilgan bo'lib, grafik tarzda rang bermay, qora siyohda chizilgan. Yulduz turkumi oddiy xalq vakili qiyofasida tasvir etiladi. Sharq miniatyurachiligida oddiy xalq hayoti mavzui temuriylar davrida paydo bo'lgan. Masalan, «Samarqand masjidini qurish», «Iskandar devorini bunyod etish», «Ko'chmanchilar turmushi», «Jamshidning oddiy xalqqa hunar o'rgatishi mavzuidagi miniatyuralar bunga misoldir. Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarida namoyon bo'ldi. Badiiy hunarmandchilik asosan me'morchilik bilan bog'liq bo'lmay, koshinkorlik kulolchiligi, yog'och va tosh o'ymakorligi bilan ham bog'liq edi. Qabr toshlariga qisman o'simliksimon, asosan geometrik nazmlarda xattotlik namunalari bilan so'zlar bitilgan.

Bu yozuvlar chuqur, qusha o'yiqlarida bitilgan. Qabrtoshlar sag'ana yoki suna shaklida bo'lib, bo'z rangli marmardan, ayrim hollarda o'ta noyob toshlardan tantana idishlar ishlangan.

Yog'och o'ymakorligida Go'ri Amirda, Shohi Zinda, Yassaviy maqbaralari, eshiklari, shuningdek Xv asrga oid uy ustunlari naqshlar bilan ishlangan. Temur va Ulug'bek davrlarida metall o'ymakorligi taraqqiy etadi. Buyum va idishlar oltinsimon bronza, latun, qizil misdan ishlangan. Naqshlar o'yib, bo'rtma usulda, qimmatbaho toshlar qadalib tayyorlangan. Yassaviy maqbarasi ulkan-shamdonlar, ayniqsa ikki tonnalik qozon bronza qo'yish san'atining eng yuksak namunasidir. Amaliy san'atning kulolchilik turi uchun yashil, zangori tusdagi yorqin sir ustiga sodda o'simliknoma naqshlarni qora bo'yoqlar bilan tushurishga yoki uyurma gullar ishlanishi, bu davrda paydo bo'lgan oppoq idishlarga sir ustidan kobalt yordamida naqsh berilishi yangilik edi. Sopol buyumlardagi naqshlar mo'yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga chiziq naqshlar chizishgan, temuriylar davriga mansub chikkisimon sopol buyumlarda kulol-rassom turli uslubda och havorangdan to lojuvardga qadar ranglarni qo'llaydi. Temur va temuriylar davrining amaliy san'at turlaridan to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtachilik yuksak san'at darajasiga ko'tarildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Oqilxon Ibrohimov "Amir temur va temuriylar davri musiqa madaniyati" Toshkent-2023
2. X. Tashkanbayev "Amir Temur va temuriylar davrida san'at" <https://shosh.uz/amir-temur-va-temuriylar-davrida-san-at-va-madaniyat/>
3. A.Ibragimov "Temur va temuriylar davlatida me'morchilik, tasviriy san'at va amaliy san'at" <https://vaqt.ucoz.com>
4. "Amir Temur davri musiqa san'atining o'ziga xosligi" <https://society.uz/uz/news/detail/news/1676>
5. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Temuriylar>
6. Pirmatova N. FARG'ONA-TOSHKENT MAQOM YO'LLARI //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 12. – C. 1294-1296.
7. Pirmatova N. ATOQLI MAQOM IJROCHILARI //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 12. – C. 907-912.